

BESPREKINGSARTIKEL

Historisme, vóór en tegen

Harry Jansen

In 1938 promoveert de Franse sociale wetenschapper Raymond Aron op het proefschrift *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*. Een vriend van Aron, Gaston Fesard, vertelt over de plechtigheid: 'We waren getuige van kippen die een eendenei aan het uitbroeden waren en vervolgens met schrik zagen dat het kuiken naar de vijver rende en zich zonder problemen in een element begaf, dat hen zelf volkomen vreemd was'.¹ De vijver is in deze metafoor het historisme en de kippen zijn de Franse positivistische intellectuelen. Het enige wat zij van het door Aron verdedigde historisme snappen is dat het kennis en waarden relativeert. Hun angst is dat door de ideeën van het promoverende 'kuiken' wetenschappelijke objectiviteit en waarheidsethiek verloren gaan.

Deze anekdote is ontleend aan de bundel *Historicism. A Travelling Concept*, onder redactie van Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen. Ze maken daarin duidelijk dat de angst voor het historisme niet alleen bij Franse positivistische geleerden in de jaren dertig bestaat. Protestantse theologen, dominees, intellectuelen, historici en esthetici delen met hen een soortgelijke vrees. Deze

bundel laat zien hoe controversieel het historisme is. Reeds in hun introductie wijzen de samenstellers erop dat Rudolf Haym al in 1857 de filosoof Hegel verwijt dat zijn historicistische ideeën onvoldoende gebaseerd zijn op empirisch onderzoek. Hayms tegenspeler, Eugen Dühr[u]ng, beweert het tegenovergestelde. Hij stelt dat historicistische geleerden al hun energie steken in kennis, zonder zich af te vragen welk nut die heeft.² Dit spel van voor- en vooral tegenstanders zet zich in de hele bundel voort. De samenstellers spreken dan ook niet zonder reden over het historisme als een *Kampfbegriff*. Voor de tegenstanders is het zelfs een waarschuwingsterm. Vrees, waarschuwing en afwijzing voeren in deze bundel de boventoon. Er zijn slechts twee bijdragen, waarin de auteurs het historisme op een positieve wijze benaderen.

De redacteurs lijken daarin mee te gaan. Nergens maken zij duidelijk dat het historisme nu nog steeds positieve effecten kan hebben in het wetenschappelijke debat. Ook de in de bijdragen meest voorkomende vraag, namelijk of het historisme een objectief geschiedverhaal bevordert of juist relativisme faciliteert, wordt door de samenstellers niet van een eigen antwoord voorzien. Omdat in de bundel een conclusie ontbreekt lijkt het erop dat de samenstellers alleen willen tonen, dat het historisme een *Kampfbegriff*

1 Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen eds., *Historicism. A Travelling Concept* (London, New York, Oxford, New Delhi and Sydney: Bloomsbury, 2021). Dit voorbeeld is ontleend aan Sophie Marcotte-Chenard, "Thinking in Uncertain Times: Raymond Aron and the Politics of Historicism", in: Paul en Van Veldhuizen ed., *Historicism*, 141-161, aldaar 151.

2 Paul en Van Veldhuizen, "Introduction: Historicism as a travelling concept", in: idem, *Historicism. A Travelling Concept*, 5.

en een *travelling concept* is (zie hierna), zoals ze in de inleiding stellen.

De meeste bijdragen gaan over de *inhoud* van het historisme. Slechts één artikel besteedt aandacht aan het *gebruik* ervan. Herman Paul behandelt daarin deze pragmatisch te noemen kwestie. Hij laat zien hoe met name Nederlandse intellectuelen het historistische discours gebruiken om mogelijke volgelingen vrees aan te jagen. Enerzijds dreigen deze intellectuelen met een afglijden naar het o zo gevaarlijke historisme. Anderzijds proberen ze via een schijnbaar evenwicht tussen pro- en contra-argumenten een publiek antihistoristisch te beïnvloeden. Het positieve aspect van het historisme blijft bij deze pragmatische analyse achterwege. Dat zou, naar mijn idee, moeten gaan over de vraag hoe het historistisch discours als *instrument* gebruikt kan worden. Kan het bijvoorbeeld ingezet worden om niet-historistische of zelfs niet-historische vertogen te evalueren? Deze vraag betreft dan de gebruiksmogelijkheden van het historisme. Aan het eind van dit artikel licht ik hieromtrent een tipje van de sluier op.

De uiteenlopende inzichten in de bundel vragen om een verbindende metafoer. Om die reden ontleen de redacteuren het reisconcept (*travelling concept*) aan de cultuurtheoreticus Mieke Bal. De bijdragen zijn geordend in vier delen: een reis door de tijd (deel 1), de verplaatsing van het historisme van Europa naar Amerika (deel 2), relativisme als gevaarlijke reisgenoot (deel 3) en de last van antihistoristische bagage, in de vorm van metafysische en natuurfilosofische vooronderstellingen (deel 4).³ In deel 1 behandelen David N. Myers en Gary Dorrien langetermijntwikkelingen van het historisme aan de hand van respectievelijk joodse historici en liberaal-christelijke

Duitse theologen. Deel 2 is een reis door de ruimte. George Steinmetz laat daarin zien hoe het historisme, samen met het positivisme, van het Duitsland tussen 1880 tot 1930 naar de Verenigde Staten trekt. Daar beleeft met name het historisme na 1980 een revival. Adriaan van Veldhuizen wijst erop dat in de jaren dertig en veertig het historisme in de Verenigde Staten nog door drie historici duidelijk wordt afgewezen. In deel 3 toont Herman Paul hoe Nederlandse, vooral protestants-christelijke, geleerden het historisme als een gevaar zien, terwijl Sophie Marcotte-Chenard aangeeft dat Raymond Aron het historisme in het “positivistische” Frankrijk wil introduceren. In beide gevallen is het, als gevaarlijk beschouwde, relativisme de reisgenoot van het historisme. In deel 4 interpreteren Audry Borowski en Bruno Godefroy het historisme als failliet. De eerste doet dat door erop te wijzen dat Friedrich Meinecke er niet in slaagt het oorspronkelijke idealisme ervan nieuw leven in te blazen; de tweede door Karl Löwith's afwijzing ervan te belichten. Alle bijdragen maken duidelijk dat het historisme een levendig bediscussieerd concept blijft. Wel valt het te betreuren dat de samenstellers van de bundel zich van ieder oordeel onthouden.

In dit artikel ga ik eerst kort in op de aard van het historisme en bespreek ik daarna de bundel aan de hand van de argumenten pro en contra. Herman Paul's bijdrage laat zien hoe met name de tegenstanders het historistisch discours *gebruiken*. Tenslotte toon ik hoe een dergelijk vertoog ook door voorstanders ingezet kan worden.

Het historisme

Hoewel het historisme als geschiedfilosofische stroming uit de negentiende eeuw stamt, staat het nog steeds in de belangstelling. Na

3 Ibid. 6-9.

2000 wordt er nog veelvuldig over geschreven.⁴ Tot historisme-studies reken ik ook die over Friedrich Meinecke (1862-1954), een van de meest uitgesproken exponenten ervan.

Het historisme ontstaat aan het eind van de achttiende eeuw als product van de Tegen-Verlichting.⁵ Richt de Verlichting de blik vooral op de toekomst, de Tegen-Verlichting kijkt naar het verleden. De Verlichting wordt gekenmerkt door universalistische en generaliserende benaderingswijzen. Dit komt tot uiting in een atomistische vorm van individualisme, de Cartesiaanse resoluto-compositorische methode, het geloof in het natuurrecht en een programma van politieke modernisering in de vorm van bureaucratische centralisatie en codificatie van wetten.⁶ De historici van de Verlichting leggen zich toe op het ontwerpen van bijna wetmatige, finalistische fasentheorieën en het denken in termen van causaliteit. Hun theorieën hebben betrekking op de ontwikkeling van

de hele mensheid. Finalisme betekent hier dat Europa de toon aangeeft. In de achttiende eeuw beschouwen Pruisen, Frankrijk en Engeland zichzelf als meest ontwikkelde beschavingen; buiten-Europese culturen hobbelen daar in hun ogen achteraan.⁷ De Verlichting kent zo een lege tijd, waarin de chronologie belangrijk is om de verschillende fases in de wereldgeschiedenis op elkaar af te stemmen.⁸

Het historisme, met als protagonist de Duitse historicus Leopold von Ranke (1795-1886), wil een eind maken aan deze generaliserende benaderingswijze. Hij brengt dat onder woorden in zijn stelling dat God iedere periode in de geschiedenis accepteert zoals die is: *Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*. Ranke verbindt daaraan het inzicht dat iedere tijd zijn eigen individualiteit, zijn eigen tijdgeest (*Zeitgeist*) bezit. Hij verwerpt daarmee een vooraf bepaalde ontwikkelingslijn. Contingentie in het geschiedverloop vereist zorgvuldig onderzoek naar de feiten. Zo stelt hij tegenover de lege tijd van de Verlichting de gevulde tijd van het historisme.⁹ Jörn Rüsen en Frederick C. Beiser zien Ranke daarom als een methodologische vernieuwer met een paradigma, waarin ideeën en praktijken in hun bijzonderheid begrepen worden.¹⁰ De vroegnegentiende-eeuwse historisten constateren voortdurend verandering in de geschiedenis. Die moet niet

4 Reinhard Laube, *Karl Mannheim und die Krise des Historismus. Historismus als wissenssoziologische Perspektivismus* (Göttingen, 2004); Otto Gerhard Oexle ed., *Krise des Historismus - Krise der Wirklichkeit. Wissenschaft, Kunst und Literatur 1880-1932* (Göttingen, 2007); Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis. Nederlandse debatten over historisme* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012); Mark Bevir ed., *Historicism and the Human Sciences in Victorian Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019); Harry Jansen, *Hidden in Historicism. Time Regimes since 1700* (London, New York: Routledge, 2020); Gisela Bock en Daniel Schönplflug ed., *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk* (Stuttgart, 2006); R. A. Krol, *Het geweten van Duitsland. Friedrich Meinecke als pleitbezorger van het Duitse historisme* (Groningen, 2013).

5 Zie voor de term Tegen-Verlichting: Philip P. Wiener (ed.), *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, vol. II Enlightenment and Counter-Enlightenment (1972) <http://xtf.lib.virginia.edu/xtf/view?docId=DicHist/uvaGenText/tei/DicHist2.xml> en Jansen, *Hidden in Historicism*, 46-63.

6 Jörn Rüsen, *Konfigurationen des Historismus: Studien zur deutschen Wissenschaftskultur* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1993); Beiser, *The Historicist Tradition*, 12-13.

7 Jansen, *Hidden in Historicism*, 32-34.

8 Helge Jordheim, "Introduction. Multiple Time and the Work of Synchronization", *History and Theory* 53, 4 (2014), 498-518, aldaar, 515.

9 Zie voor een gevulde of belichaamde tijd: H.-G. Gadamer, "Concerning Empty and Full-filled Time" (1973) (Transl. R. P. O'Hara), in: E. G. Ballard & C. E. Scott (Eds.), *Martin Heidegger in Europe and America* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1973), 71-86; L. Hölscher, *Zeitgärten. Zeitfiguren in der Geschichte der Neuzeit* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2020), 33-38; Jansen, *Hidden in Historicism*, passim.

10 Beiser, *The Historicist Tradition*, 6-7; Paul, Van Veldhuizen, *Historicism*, 4.

aangemerkt worden als wending naar een gewenste toekomst, maar als onderdeel van ontwikkelingen die in het verleden begonnen zijn. Ondanks het feit dat het historisme ontstaat uit een breuk met de Verlichting, ziet het in de geschiedschrijving eerder continuïteit dan discontinuïteit.

Voorstanders

George Steinmetz is een voorstander van het historisme.¹¹ Hij accentueert er drie aspecten van die nog steeds van belang zijn: historische verandering, individualisering en holisme.¹² Hij raadt sociale wetenschappers aan zich in deze zaken te verdiepen en wijst er tevens op dat de scheiding tussen historisme en Verlichting niet volledig hoeft te zijn. Dat geldt met name voor de oorzakelijkheid. In Steinmetz' optiek willen neo-Kantiaanse historisten het causaliteitsdenken behouden, zonder opnieuw wetten in de geschiedenis te introduceren. Wilhelm Windelband (1848-1915) ontdekt dat twee feiten tezamen kunnen optreden zonder eenzelfde determinant te hebben. Op basis hiervan vallen toch causale paden te construeren.¹³ Max Weber (1864-1920), die in de bundel in verschillende bijdragen genoemd wordt, bewandelt de weg van het enkelvoudige causale oordeel. Hij opteert voor een vorm van *if-history* en geeft de slag bij Marathon als voorbeeld. Als die nu eens niet door de Grieken, maar door de Perzen zou zijn gewonnen, hoe had de geschiedenis er dan uit gezien? Naar analogie van de Perzische heerschappij in andere

delen van de wereld, zouden de Perzen met hun theocratische heerschappijstructuur het rationalisme en de Griekse democratie onderdrukt hebben. Via een dergelijke contrafactische afweging kan aan de slag bij Marathon een knooppuntfunctie in de Europese geschiedenis toegekend worden. Er is weliswaar geen rechte lijnige ontwikkeling van Marathon naar het West-Europese rationalisme en het democratisch gedachtegoed, maar deze slag krijgt wel een causale betekenis in de Europese geschiedenis als een specifiek memorabel moment.¹⁴ Hoewel Steinmetz deze uitleg van Weber achterwege laat, illustreert die zijn uitspraak: 'Weber glimpsed an alternative in which singular events could be causally explained without being fitted into a supposedly universal causal law.'¹⁵

Een andere neo-kantiaanse historicist die Steinmetz bespreekt is Heinrich Rickert (1863-1936). Hij is bekend geworden vanwege de tegenstelling die hij construeert tussen de cultuur- en natuurwetenschappen, met name door een verschil in epistemologie. De cultuurwetenschappen zijn in Rickerts ogen individualiserend en waarden-gebonden, de natuurwetenschappen zijn gericht op theorievorming; zij zoeken begrippen en hun samenhang. Windelband maakt een vergelijkbaar onderscheid. Volgens hem zit dat in wetenschapsbeoefening en niet in uiteenlopende kennistheorieën. De geesteswetenschappen ziet hij als ideografisch of beschrijvend en de natuurwetenschappen als nomothetisch of wetten zoekend.¹⁶

11 Georg Steinmetz, "Historicism and Positivism in Sociology: From Weimar Germany to Contemporary United States", in: Paul en Van Veldhuizen, *Historicism*, 57-95, 77.

12 Ibid., 63-66.

13 Georg Steinmetz, "Historicism and Positivism in Sociology", 69.

14 Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, 1973⁴); Zie ook: Harry Jansen, *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History* (Oxford, New York: 2001), 122-124.

15 Steinmetz, "Historicism and Positivism in Sociology", 72.

16 George Steinmetz, "Historicism and Positivism in Sociology", 68-69.

De tweede voorstander is Sophie Marcotte Chenard, die de bovengenoemde dissertatie van Raymond Aron (1905-1983) bespreekt. Zij maakt duidelijk hoe Aron met zijn proefschrift in 1938 het historisme als politieke filosofie in de Franse intellectuele wereld introduceert. In de jaren ervoor wordt die nog gedomineerd door Kantiaanse filosofie en positivistische wetenschapsbeoefening.¹⁷ Aron wil deze wetenschapsopvatting confronteren met het historisme om duidelijk te maken dat de mens nooit zijn historische situatie kan overstijgen; hij/zij is altijd gebonden aan een bepaalde horizon. Arons proefschrift is niet alleen een epistemologische bijdrage aan de fundamenteën van de sociale wetenschappen, maar ook een politiek alarmsignaal. Hij accentueert contingentie, de singulariteit van historische situaties, de pluraliteit van interpretaties en de kloof tussen politiek handelen en de resultaten ervan. Dat betekent niet dat hij het historicistisch relativisme verdedigt. Aron wil slechts aandacht vragen voor het feit dat zaken een andere wending kunnen nemen dan verwacht wordt.¹⁸ Hij schrijft in de jaren dertig en gebruikt het historisme als politiek-filosofisch platform om te waarschuwen tegen nazi-Duitsland.

Voor- en tegenspraak

Friedrich Meinecke moet ook gezien worden als een groot voorstander van het historisme, maar Audry Borowski, die hem in de bundel bespreekt, is dat zeker niet. Ze maakt wel duidelijk wat Meinecke met zijn historisme beoogt: hij probeert het de metafysische grondslag terug te geven die het sinds Hegel en Ranke verloren heeft. Hij zoekt die niet

in het ontwikkelingsproces van de absolute geest (Hegel) of in de God van het christendom (Ranke), maar in het panentheïsme van het neoplatonisme.¹⁹ De werkelijkheid is daarin een harmonie van uiteenlopende individualiteiten, die hun oorsprong vinden in een 'bovenwerkelijke' wereld van ideeën en waarden.²⁰ Meinecke scheidt het rijk van de mens en zijn geschiedenis scherp van dat van de natuur, waarbij de laatste onderworpen is aan de eerste. Dat is niet naar de zin van Borowski. Ze beschouwt Meineckes conceptie van het historisme als de manifestatie van een hogere orde, die zij zelf ziet als een 'level of absurdity'.²¹ Historisme als *Weltanschauung* is volgens Borowski intellectueel revolutionair, maar leidt ook onvermijdelijk tot de eigen ondergang. Dat zou vooral te maken hebben met enerzijds de ontkenning van het erin schuilende relativisme en anderzijds met de idealisering ervan. Het historisme zou in haar ogen geen betekenis meer hebben. Het zou alleen nog bruikbaar zijn als objectieve en kritische methodologie, die de historicus dwingt om een situatie vanuit zijn eigen begrippen te verstaan.²²

Borowski vindt het verwerpelijk dat Meineckes neoplatonisme een belangrijke rol speelt in diens verdediging van het historisme.²³ Een dergelijke metafysische constructie verandert al wat temporeel is in eeuwige waarden en waarheid. Dat is iets wat niet onderzocht kan worden en daarmee onwetenschappelijk is. Ze treedt hiermee

17 Marcotte-Chenard, "Thinking in Uncertain Times", 148.

18 Ibid., 151.

19 Audrey Borowski, "Friedrich Meinecke's *Historism* or the Defeat of German Historicism", in: Paul en Van Veldhuizen, *Historicism*, 165-185, aldaar 168. Zie hiervoor ook het belangrijke proefschrift van Reinbert Krol, *Het Geweten van Duitsland*, passim.

20 Krol, *Het Geweten van Duitsland*. 141.

21 Audry Borowski, "Friedrich Meinecke's *Historism*", 179.

22 Ibid.

23 Ibid., 168.

in de voetsporen van Georg Iggers, die dit probleem al in de jaren zestig aanstipt. Hij wil eveneens terug naar het objectieve, empirische onderzoek en de methodologie van de historicist van het eerste uur: Leopold von Ranke.²⁴

Gary Dorrien bespreekt weliswaar positieve aspecten van het historisme met betrekking tot een aantal Duitse, min of meer liberale theologen, maar eindigt negatief. Hij doet dit via Karl Barths (1886-1968) tweede editie van zijn *Römerbrief*, waarin deze korte metten maakt met de historicistische bijbelkritiek. Barth wil een theologie van de directe goddelijke openbaring, los van de geschiedenis. Een duidelijk standpunt kiest Dorrien daarbij evenwel niet.²⁵

Tegenstanders

Een algemeen bezwaar tegen het historisme is dat het geschiedenis opvat als een enkelvoudig en continu veranderend proces. David Myers laat zien hoe de Joodse schrijver Yosef Hayim Yerushalmi (1932-2009) met zijn belangrijke werk *Zakhor, Jewish History and Jewish Memory*, dat een koude en rationele visie vindt. Yerushalmi wil daarom de geschiedenis als een geheel van 'historiën' zien. De term 'historie' sluit aan bij wat de Grieken '*historein*' noemen, waarbij het gaat om onderzoek naar getuigenissen *van* en herinneringen *aan* bijzondere gebeurtenissen. Te denken valt aan Thucydides die met zijn *De Peloponnesische oorlog* de herinnering aan de grote strijd in zijn tijd levend houdt.²⁶ Yerushalmi maakt duidelijk dat niet alleen

de Griekse cultuur, maar ook de Joodse traditie er een is van herinnering en getuigenis.²⁷ Hij vindt steun bij het postmodernisme van onder andere Elisabeth Deeds Ermarth, die overigens in het boek van Paul en Van Veldhuizen niet genoemd wordt. Ook zij wil af van het idee dat geschiedenis een groot, singulier proces is.²⁸

Verder stipuleert Myers dat de joodse geleerde Franz Rosenzweig (1886-1929) bezwaar maakt tegen het atomisme in het historisme. Naar de mening van laatstgenoemde is het historisme anti-holistisch, vanwege Rankes accentueren van de feiten en het belang van bronnen. Bovendien vindt Rosenzweig dat God de mens niet verlost door de geschiedenis, maar door het geloof.²⁹ Hij lijkt daarmee een soortgelijk bezwaar te maken tegen het historisme als Barth met zijn *Römerbrief*.

Karl Löwith (1897-1973) gaat het verst in zijn oppositie. Volgens Bruno Godefroy geeft hij een uitgebreide analyse van het historisme weliswaar op basis van historicistische beginselen, maar dat doet hij om het te verslaan met zijn eigen wapens. Löwith zoekt het alternatief in een op de oude Grieken gebaseerde natuurfilosofie.³⁰ Geschiedenis wordt zo een praktische aangelegenheid die onderzoekt wat gekend kan worden. Hij verwijst daarbij ook naar de antieke filosofie die de wereld niet ziet als historisch en dynamisch, maar als statisch en fysisch. De wereld kent in dat geval geen proces met een zin of doel en zeker geen vooruitgang, maar is op

24 Ibid., 173, 179 en 182 noot 50.

25 Gary Dorrien, "Historicism as a modern theological problem", in: Paul, Van Veldhuizen, *Historicism*, passim, met name 35-54.

26 Thucydides, *De Peloponnesische oorlog* (vert.: M. A. Schwartz, Tjeenk Willink, 1964).

27 David Myers, "Historicism through the lens of anti-historicism: The case of modern Jewish history", in: Paul en Van Veldhuizen, *Historicism*, 15-34, 27-29.

28 Elisabeth Deeds Ermarth, "Beyond the 'Subject'", in: Keith Jenkins and Alan Munslow, *The Nature of History Reader* (London, New York: Routledge, 2004), 281-295.

29 David Myers, "Historicism through the lens of anti-historicism", 23.

30 Bruno Godefroy, "Karl Löwith's Historicization of Historicism", in: Paul en Van Veldhuizen, *Historicism*, 187-203, 189.

ieder moment compleet.³¹ In dit opzicht ver-
toont Löwith verwantschap met Nietzsche.³²
De wereld als *oikos* en *kosmos* kent delen
die kunnen veranderen, maar de wereld als
geheel niet. Uit dit alles blijkt dat Löwith
niet de metafysica in zijn totaliteit aan de
kant zet. Dat doet hij alleen als die supra-
historische redeneringen en waardeoordelen
verbonden worden aan een geschiedenis van
feiten. In tegenstelling tot Ranke wil Löwith
niet individualistisch en atomistisch denken
over de maatschappij. Met feitenfetisjisme
verdwijnt iedere mogelijkheid tot cohesie
en harmonie in de samenleving, wat volgens
hem onder andere blijkt uit de ideeën van
Marx en Kierkegaard. Bij de eerste eindigt
de cohesie door het conflict tussen kapitaal
en arbeid, bij de laatste door de tegenstelling
tussen individu en massa.³³

Ook het christendom levert, volgens
Löwith, een bijdrage aan het historisme door
de schepping van de wereld toe te schrijven
aan een persoonlijke God. Daarmee ontstaat
een devaluatie van de wereld als opperste
goed. De wereld wordt ongoddelijk en secu-
lier, waarover God aan het einde der tijden
Zijn laatste oordeel uitspreekt.³⁴ Löwith
sluit zo aan bij Webers these van de steeds
verder voortschrijdende onttovering van de
wereld, met als gevolg dat mens en wereld
tegenover elkaar komen te staan.³⁵ Zoals de
mens onderworpen is aan Gods wil, zo is de
wereld onderworpen aan de menselijke wil
en zijn geschiedenis. Volgens Löwith heeft
het geen zin je tegen deze kwalijke ontwik-
kelingen te verzetten. Acceptatie en onder-
zoek ervan creëren nieuwe mogelijkheden

tot een ‘terugkeer’ naar het leven met zijn
onvermijdelijkheden en naar de wereld zoals
die is. De historistische scheiding tussen na-
tuur- en geesteswetenschappen moet dan
wel overwonnen worden, want de *dynamis*
van de geschiedenis heeft de *physis* en *stasis*
van de natuur overwoerd. Groei en verval
zijn onontkoombaar en vormen daarmee
het ondularend karakter van de dagelijkse
werkelijkheid.³⁶ Löwith, zo stelt Godefroy,
ziet het historisme als een existentieel
probleem. Door de cultuur te historiseren
worden universele waarden onherroepelijk
ondermijnd.³⁷

Van Veldhuizen bespreekt een aantal
andere tegenstanders van het historisme,
waaronder de Amerikaanse geschiedfilosoof
Maurice Mandelbaum (1908-1987). Deze wil
terug naar Rankes ‘*wie es eigentlich gewesen*’
en neemt daarin eenzelfde standpunt in als
Borowski na hem. Van Veldhuizen signaleert
dat de Amerikaan aan de historicus het
advies geeft niet te veel zijn eigen waarden
achterna te lopen, maar daarheen te gaan
‘*where the materials lead*’.³⁸ Mandelbaum
vereenzelvigt het historisme met relativisme
en als zodanig diskwalificeert hij het. Deson-
danks blijft de voor hem belangrijke Ranke
onbeschadigd, omdat hij diens benadering
niet als historistisch beschouwt.³⁹

In Amerika zijn, volgens Van Veldhuizen,
ook de historici Carl Becker (1873-1945) en
Charles Beard (1874-1948) tegenstanders
van het historisme. Zij verwerpen het
objectivisme erin. Beard verwijt het histo-
risme sciëntisme en zelfs positivisme. Is hier
sprake van Angelsaksisch verzet tegen Duits

31 Ibid., 194.

32 Zie voor het anti-historicisme van Nietzsche: Jansen,
Hidden in Historicism, 161.

33 Godefroy, “Karl Löwith’s Historicization of Histori-
cism”, 192.

34 Ibid., 194.

35 Ibid., 196.

36 Ibid., 194.

37 Paul en Van Veldhuizen, “Introduction”, 1-12, aldaar
4.

38 Adriaan van Veldhuizen, “Historicism’s Arival in
the United States: Two Routes from Germany”, in: Paul
en Van Veldhuizen, *Historicism*, 97-118, aldaar 105.

39 Ibid., 105.

cultuurgoed? Als dat zo is, dan geldt dat niet voor Beard. Hij volgt de Zwitser Heussi, die meent dat historisten niet geïnteresseerd zijn in dieperliggende structuren en processen en alleen oog hebben voor de waarneembare feiten en wat de bronnen erover zeggen.⁴⁰ Becker en Beard verfoeien eveneens Mandelbaums werkwijze om terug te keren naar Rankes methodologisch objectivisme. Met deze drie antihistoristen zijn we terug bij de tegenstelling zoals die al in 1856 opduikt tussen Haym en Dühring. Mandelbaum kiest daarbij min of meer voor Hayms positie, waarin vooral de feiten tellen; Becker en Beard voor die van Dühring, omdat ook zij zich de vraag stellen naar het nut van al die feiten.

Een pragmatische benadering van de tegenstanders

Moeten we het historisme slechts zien door het oog van voor- of tegenstanders? Een andere mogelijkheid vinden we in de bijdrage van Herman Paul. In zijn ‘The Spectre of Historicism: A Discourse of Fear’ onderzoekt hij de betekenis van het historisme niet via conceptuele prisma’s, maar via het retorisch *gebruik* ervan.⁴¹ Hij doet dit aan de hand van de controversiële standpunten in de disputen van predikanten en andere Nederlandse intellectuelen tussen 1870 en 1970. Retoriek houdt volgens Paul verband met het geheel van vooronderstellingen dat achter een betoog schuilgaat.⁴² Het is de *logos* in ons hoofd die de werkelijkheid ordent en leert wat ermee aan de hand is. Dit is een pragmatische benadering, waarbij het niet

gaat om de exacte betekenis van woorden, maar om de betekenis die opdoemt in het gebruik ervan. Paul accentueert in zijn onderzoek de negatieve kanten van dit gebruik. In bezorgde toespraken wordt het historisme nauwelijks uitgelegd, terwijl de vermeende gevaren ervan wel breed uitgemeten worden. Het is op die manier een polemische term met pejoratieve connotaties en een beschuldigende betekenisstructuur. Paul behandelt in dit kader drie vraagstukken:

1. Wat is de vrees achter de waarschuwendende beschuldigingsstructuur?
2. Wat is bij vrees de geprefereerde geschiedopvatting van de spreker/auteur? Met andere woorden wat is het argument achter de retoriek?
3. In wat voor taal verwoorden de critici van het historisme hun zorgen?⁴³

Ad 1. Een groot aantal gelovigen vrezen dat hun historicistische medegelovige een passieve waarnemer wordt. Ze wensen een actieve houding, waarbij persoonlijke keuzes gemaakt worden inzake moraliteit en geloof. Sommige theologen zijn daarbij volgeling van de anti-historistische Barth. Met hem zien ze de historicistische godgeleerde als iemand die theologie reduceert tot een historische religiestudie. Ook ‘gewone’ gelovigen zien het historisme als een gevaar. Dat komt voort uit hun confrontatie met de retorische figuur van de ‘*slippery slope*’. Hen wordt voorgehouden dat je volledig in het historisme terechtkomt als je maar één stap in die richting zet.⁴⁴

Ad 2. Het argument achter de retoriek impliceert een afwijzing van het historisme, maar niet per se van de geschiedenis. Om afglijden te vermijden zoekt men een balans tussen historische kennis en geloof, tussen

40 Adriaan van Veldhuizen, “Historicism’s Arrival in the United States”, 101.

41 Herman Paul, “The Spectre of Historicism: A Discourse of Fear”, in: Paul en Van Veldhuizen, *Historicism*, 121-139.

42 Ibid., 133.

43 Ibid., 124.

44 Ibid., 126-127.

historische ontwikkeling en moreel-politieke ordening. Het historisme is niet alleen een gevaar vanwege het historicistisch relativisme, maar ook vanwege het inherente empirisme, toegepast op heilsfeiten als geboorte, dood en verrijzenis van Jezus. Een *slippery slope* duikt bijvoorbeeld op bij de vraag of Jezus werkelijk in Bethlehem is geboren. De aandacht voor zo'n feit wordt dan té belangrijk waardoor de religieuze ervaring verloren gaat. De balans met het geloofsgevoel mag niet worden verstoord door te veel aandacht te schenken aan feitelijkheid en accuratesse. Anderzijds mag feitelijkheid ook weer niet irrelevant gevonden worden. Voorgangers en gelovigen aarzelen dus tussen het belang van heilsgeschiedenis en Barths geloofsdaad als anti-historistisch alternatief. Zo blijft het zoeken naar een balans.

Ad 3. Het historisme is in deze optiek een deiktische term. Dat wil zeggen een term die een relatie inhoudt met een normerend, deiktisch centrum.⁴⁵ Het normerend centrum is hier voornamelijk een protestants christendom. Het kan, volgens mij, ook een positivistische wetenschapsopvatting zijn, zoals bij de tegenstanders van Raymond Aron in het Frankrijk van de jaren dertig. Zijn pleidooi voor het historisme verstoort een norm, die dominant is onder Franse intellectuelen in die tijd. Historisme kan ook een esthetisch en creatief centrum verstoren, door haar feitelijkheid en accuraatheid. Historisme deelt zijn positie als waarschuwingsterm met relativisme, existentialisme, atheïsme, nihilisme en empirisme.⁴⁶

Paul wijst in zijn retorische benadering op Elias Palti, die het historisme niet alleen een idee of concept noemt, maar ook een 'discours' in de zin van Pocock en Skinner.⁴⁷ In Pauls essay is het enerzijds het discours

van de '*slippery slope*' die door Nederlandse critici van het historisme als retorisch middel gebruikt wordt. Anderzijds wordt het deiktische centrum ook dikwijls van een zorgvuldige balans voorzien. Volgens Paul gaat het daarbij om een evenwicht tussen historische kennis en geloof, historische accuraatheid en esthetische prestatie of tussen historische ontwikkeling en een moreel-politieke orde.⁴⁸ Het is van belang om het onderscheid tussen deiktische termen en een deiktisch centrum in het oog te houden. De termen fungeren als waarschuwing dat er afgeweken wordt van het centrum. Het deiktisch centrum zelf heeft ook een bepaalde inhoud. Die wordt echter niet nader uitgewerkt. Het centrum blijft beperkt tot het afwegen van waarden.

Het historisme als evaluerend instrument

Pauls pragmatische analyse gaat over een retorische afwijzing van het historisme door dominees en andere intellectuelen. Laatstgenoemden doen dit slechts gedeeltelijk op basis van inhoudelijke argumenten. Voorop staat het gebruik van een vaag omschreven deiktisch centrum dat negatief oordeelt over het historisme. Een tegenhanger hiervan zou een deiktisch centrum kunnen zijn met een positief opgevat historisme. Dit blijft als centrum ook vaak onbenoemd en krijgt gestalte door de deiktische termen die het bedreigen. Veel van wat bovengenoemde tegenstanders over het historisme zeggen, kan gezien worden als een gebruik van deiktische termen. Toch bepalen die termen niet volledig het centrum. Dat moet wel enige eigen inhoud hebben om de balans mogelijk te maken, waaraan Paul refereert.

45 Ibid., 129-130.

46 Ibid., 132.

47 Ibid., 133.

48 Ibid., 133. 181, noot 10.

Het deiktisch centrum van het historisme ligt, mijns inziens, in het verschijnsel van de belichaamde of gevulde tijd.⁴⁹ Die ontstaat als het historisme afstand neemt van het vooruitgangdenken van de Verlichting. De belichaamde tijd bestaat uit de behoefte om, zoals John Toews het uitdrukt: ‘in het verleden een zin te (re)construeren, die een betekenis in het hedendaagse bestaan kan schragen, waarbij historisch begrip een noodzakelijke conditie is om de creatieve mogelijkheden van menselijke individuen in heden en toekomst te bepalen’.⁵⁰ Zo’n deiktisch centrum – gedefinieerd door aandacht voor zowel heden, verleden als toekomst – creëert een historistisch discours, waarin exclusieve aandacht voor verleden of toekomst niet thuishoren. Het centrum wordt zo een platform (Aron) waar een op het verleden gericht feitenfetisjisme enerzijds en een uitsluitend toekomstgericht positivisme anderzijds vanaf vallen. Op het platform zelf kunnen allerlei opvattingen met elkaar de strijd aangaan, mits ze verleden, heden en toekomst in hun overwegingen betrekken en de balans daartussen niet al te zeer verstoren.

Een dergelijke benadering blijkt bijzonder actueel. In hun artikel ‘Historical Futures’ beginnen Zoltan Boltizar Simon en Marek Tamm een onderzoeksproject naar de vraag hoe de toekomst in de 21^e eeuw nog verbonden is met het verleden.⁵¹ Zij poneren

die gedachte in *History and Theory*, een tijdschrift dat nauw verbonden is met de geschiedwetenschap. Volgens beide auteurs is de relatie tussen verleden en toekomst niet langer te begrijpen in termen van continuïteit, vooruitgang, ontwikkeling en neergang. Het gaat hen om het idee dat de aarde, door de Anthropocene omslag, weleens een omgeving zou kunnen worden waarin onze manier van leven niet meer mogelijk is. Ook zou de aard van ons menszijn kunnen veranderen door biotechnologie. Als oplossing suggereren ze interplanetaire kolonisatie en transhumanisme, waarbij de mens zelf steeds meer robotiseert. Een van de praktijken die de auteurs noemen is de apocalyptische twee-wegen-visie van Elon Musk. Aan de ene kant stelt die ten aanzien van de toekomst van de aarde dat er vernietiging zal plaatsvinden als we blijven. Aan de andere kant moeten we, volgens hem, een multi-planetaire beschaving opbouwen, willen we die ontlopen.⁵²

Het volledig afwijzen van ontwikkelingen van verleden naar toekomst past niet in het deiktisch centrum van het historisme. Ondanks de term ‘historical futures’ lijkt het idee van Simon en Tamm meer op futurologie met utopische of dystopische perspectieven dan op geschiedenis. De term ‘historical’ voor hun ‘futures’ is daarom niet adequaat. Die wijst immers op een tijdsopvatting, waarin verleden, heden en toekomst op een evenwichtige wijze met elkaar in relatie staan. Natuurlijk mogen allerlei wetenschappers en technici zich met anticiperende praktijken en futurologie bezighouden, maar dat heeft niets met de historische discipline te maken. Als Simons en Tamms suggestie gerealiseerd zou worden, gaat Peter Fritzsches uitspraak gelden, dat ‘the restless iteration of the new ... no longer served as a faithful guide to the

49 Jansen, *Hidden in Historicism*, passim, met name 47.

50 Historicism was defined most of all by the belief that reconstruction of the meaning of the past could sustain the meaning of existence in the present, and that historical understanding was a necessary condition for determining the creative possibilities of human individuals both in the present and the future”. John Toews, “Historicism from Ranke to Nietzsche”, in: Warren Breckman en Peter Gordon (eds.) *The Cambridge History of Modern European Thought* (Cambridge: CUP, 2019), 301- 329, aldaar 301; Zie ook: Borowski, “Friedrich Meinecke’s Historicism”, 181 n.10.

51 Zoltán Boldizsár Simon en Marek Tamm, “Historical Futures”, *History and Theory* 60,1 (March 2021), 3-22.

52 Ibid., 18.

future.⁵³ De historicistische tijdsnotie zorgt voor evaluatie en, in dit geval, diskwalificatie van het uit de Verlichting stammende, rechtlijnige en uitsluitend toekomstgerichte tijdsdenken.

Tot slot is het van belang de overeenkomst en de verschillen tussen de pragmatische toepassingen van Herman Paul en mijzelf te inventariseren. Een overeenkomst is dat het niet gaat om een conceptuele benadering, waarbij de pro's en contra's onderzocht worden, maar om het *gebruik* van een term. Het onderzoek van vóór- en tegenstanders betreft dan niet hun argumenten, maar de wijze waarop een term ingezet wordt als instrument. Zowel bij een negatief als bij een positief opgevatte term of concept dient er in het deiktische centrum een evenwicht bewaard te worden. Pauls analyse heeft betrekking op een retorisch gebruik waarbij het historicisme als deiktische term gehanteerd wordt om een niet-historistisch centrum te beschermen. Het gaat hem om een evenwicht tussen geschiedenis enerzijds en een religieus, esthetisch of wetenschappelijk ideaal anderzijds. Als het historicisme zelf in het

deiktisch centrum geplaatst wordt, betreft het de evaluatie van filosofisch-historische benaderingen. Uitgangspunt moet daarbij zijn het bewaren van een evenwicht tussen verleden, heden en toekomst.

Kortom, zowel de inhoudelijk-conceptuele benadering van het historicisme als het meer pragmatische *gebruik* ervan laten zien dat de discussie over het historicisme nog springlevend is. Deze bundel levert daaraan een belangrijke bijdrage.

Over de auteur

Dr. Harry Jansen studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en doceerde tot zijn pensioen geschiedfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn proefschrift ging over stadshistoriografie en hij schreef onder meer twee boeken over het verschijnsel tijd. Meest recent is *Hidden in Historicism. Time Regimes since 1700* (Londen, New York: Routledge 2020).

E-mail: h.s.j.jansen@glazenkamp.net

53 Peter Fritzsche, *Stranded in the Present: Modern Time and the Melancholy of History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 5.